

ЖИТИЕТО НА СТЕФАН ДЕЧАНСКИ ОТ ГРИГОРИЙ ЦАМБЛАК И НЯКОИ ПРОБЛЕМИ НА НАРОДНОСТНОТО САМОСЪЗНАНИЕ НА АВТОРА

Илка ПЕТКОВА (Шумен)

Сред изследователите има разногласия относно времето, през което Цамблак е живял в Сърбия и написал житието на Стефан Урош III Дечански (1321—1336 г.)¹. Повечето от тях обаче приемат, че старобългарският книжовник е прекарал известно време в сръбските земи като игумен на Дечанския манастир.

Без да навлизаме излишно в споровете относно хронологията и реда на Цамблаковите местопребивавания, които поради съществуващата все още липса на преки и косвени данни не могат да бъдат решени със сигурност, ще добавим някои съображения към тезата за наличието на сръбски период в творческия живот на писателя, резултат от който се явява и разглежданото житие.

Известно е, че Евтимий, при когото Цамблак получава най-съществената част от своето образование, отделя голямо внимание на агиографския жанр. Той създава произведения, които отговарят на нуждите на българския народ от творби със силно патриотично въздействие, които да повдигат духа му в борбата за самосъхранение в навечерието и след турското завоевание. Това обстоятелство предопределя и национално-патриотичната ориентация на тематиката, която се разработва в Евтимиевите агиографски съчинения. Те са посветени или на български светци, или на светци, които са от чужд произход, но тяхната жизнена дейност е свързана с ярки моменти от българската история, които могат да бъдат използвани в патриотичен дух, т.е. тяхната адаптация към българския пантеон е полезна и наложителна.

Като пряк ученик на Евтимий, Цамблак следва установената от своя учител традиция не само в стилно-езиково, но и в идейно-тематично отношение. Той обаче разработва и някои теми, които нямат връзка с българската история като „Мъчение на Йоан Нови Сучавски“ например, написано по време на пребиваването на Цамблак в град Сучава като пропо-

ведник в тамошната митрополитска църква. Това произведение е не само първото истинско произведение от художествен характер в старата румънска литература, но то бележи и един от нейните най-големи върхове².

Някои автори са на мнение, че „Приблизително същото място и роля има в старата сръбска литература и Цамблаковото житие на Стефан Урош III Дечански“³. Вярно е, че то наистина поставя началото на истинската литературна традиция в сръбската държава и решава някои задачи, които се поставят пред сръбското общество в определени моменти от неговото историческо развитие⁴. Едновременно с това обаче, житието засяга и някои въпроси на българската история, а на определени места се проявява в по-пряка или косвена форма българското народностно самосъзнание на автора. Поради това, то принадлежи както на старата сръбска, така и на старата българска литература.

Своеобразното интернационализиране на агиографската тема у Цамблак се дължи без съмнение на промените, настъпили в политическия живот на Балканите в края на XIV-то столетие и тяхното отражение върху съдбата на балканските народи и лично на автора. Принуден да поеме тежкия път на изгнаничеството след завладяването на България от турците, Цамблак трябва да се приспособява към потребностите на книжовния живот на страните, в които пребивава — Сърбия, Молдова, Литва. Вследствие на това, някои от неговите творби са свързани със специфичните условия на конкретната идейно-политическа и културна среда и не се подчиняват на закономерно и демонстративно прокараната народностно-патриотична насоченост на тематиката, свързана с най-внушителната част от неговото целокупно творчество.

Обслужвайки интересите на отделни православни народности на Балканите, в по-широк, или в по-тесен смисъл, те се свързват изцяло или отчасти със съответните национални литератури, или с общото културно развитие на православната славянска културна общност в Юго-Източна Европа в началните десетилетия на XV век.

Появата на житието ще трябва да се свърже непременно с престоя на Цамблак в Дечанския манастир като негов игумен, тъй като в противен случай той би избрал някой по-неутрален светец, чието житие не би го поставило в неудобното положение да възкресява неприятните епизоди от българо-сръбския военен конфликт през 1330 г., когато Стефан Дечански нанесъл катастрофално поражение на българския цар Михаил Шишман. Следователно много сериозни и основателни причини са принудили Цамблак да започне разработката на една толкова деликатна и опасна тема. С други думи дългът му на духовен ръководител на Дечанския манастир е повелявал именно той да се заеме с прославата на светеца, основател на посочения манастир. С това именитият старобългарски писател отговорил на навременната и остра нужда от едно ново житие, което да пропагандира успешно култа към Стефан Дечански, след смъртта на си-

на му Стефан Душан, този култ намирал все по-широко разпространение. Известно е, че първото житие на светеца, написано от анонимен ученик на архиепископ Данило скоро след канонизирането му, съдържа доста критични сведения, а това естествено не се отразявало благоприятно върху популярността му. Както сполучливо отбелязва сръбският литературен критик П. Попович по този повод „в житието в Даниловия сборник, Стефан Дечански не е похвален, а осъден“⁵. С неговата реабилитация се заел Цамблак, който бил наясно за трудностите, които щели неимоверно да придружават една подобна книжовна изява. Вече изтъкнахме основната причина, която стояла в основата на написването на житието. Свързано с утвърждаването и стабилизацията на култа към обявения за светец ктитор на Дечанската обител, то същевременно утвърждавало и мястото на Цамблак в духовната йерархия на сръбската държава и трайното му присъствие в старата сръбска литература.

Задачата си старобългарският книжовник изпълнил извънредно сполучливо. Неговите възхвали за всичко сръбско — земя, владетел, народ, природа и богатства съдействали за духовното обединение на сърбите пред лицето на надвисналата турска опасност. Те са така крайни и тенденциозни, че на пръв поглед създават впечатлението, сякаш житието е написано от сърбин. Това е причината и за коментара на В. Сл. Киселков, че „До голяма степен то (житието на Стефан Дечански) е написано по подражание на Евтимиевите жития и творбите на византийската агиография от XIII и XIV век, ала е пропито с чисто сръбски национален дух, за угода на сръбската светска и духовна аристокрация“⁶.

Проблемите, които житието на Стефан Дечански повдига, едва ли биха могли да бъдат решени с подобна едностранчива оценка. То не е своеобразен акт на измяна спрямо българската кауза, както изглежда при едно недостатъчно задълбочено вникване в неговата същина. Във никакъв случай не би могло да се разглежда и като елементарен израз на отплатата от страна на безотечествения и бездомен книжовник за приюта и спокойната творческа атмосфера, която му предложила свободната все още сръбска държава, защото неговата поява е свързана не само с нуждите на сръбската общественост, но и с потребностите на покореното от османците българско население. С турското завоевание то загубило самостоятелната си държава и църковна организация, културните средища и цвета на интелигенцията, която била принудена да емигрира. С ликвидиране на условията за книжовен живот се улеснявала асимилаторската политика на османските завоеватели.

Цамблак, който описва първите опити за помохамеданчване на българското население в „Похвално слово за Евтимий“, съзнавал колко важно е за българите да имат свои книги на роден език, източник на знания, които да поддържат жива историческата им памет и народностно чувство за оцеляване.

Без съмнение, при заемането на поста игумен на Дечанския манастир, старобългарският автор е видял ясно и шансовете, които се откриват за по-нататъшната репродукция на старобългарската книга, а чрез нея и на старобългарския книжовен език нито един от най-важните белези на самостоятелната българска народност и мощно средство за нейното съхранение.

Независимо от обстоятелството по какъв начин се е стигнало до избирането на българина Цамблак на авторитетния пост игумен на едно от най-прочутите сръбски манастирски средища през средновековието, става ясно че той се е ползвал с голям авторитет сред културните дейци на Балканите и това му осигурило високия пост в Сърбия. От друга страна то е и едно пряко свидетелство за международното признание на Търновската книжовна школа и образованието, което тя давала.

От сръбския период на твореца са известни засега четири произведения — Житие на Стефан Дечански, Служба на Стефан Дечански, Разказ за пренасяне мощите на Петка Търновска от Търново във Видин и Сърбия и Служба на Петка Търновска, които издават желанието на писателя да превърне Дечани във важен център на старобългарската писмена култура на основата на Евтимиевите традиции, без да се пренебрегват и изискуванията на местния книжовен живот. Тази своеобразна симбиоза била улеснена от две обстоятелства:

1. От факта, че старата сръбска литературна традиция се изграждала върху старобългарския книжовен език

2. От обстоятелството, че Дечански манастир би един от най-богатите и известни манастири в Сърбия, с прекрасни условия за книжовен труд.

Основан от Стефан Дечански в „местност гориста и много плодородна, равна и златна“ с „най-сладки води“, „извори“, и „бистра река“, той бил заобиколен от „стена, достатъчно дълга и широка, укрепена с нагъсто построени кули“. Манастирът бил украсен с великолепен храм, сребърни и златни съдове, сирийски „тъкани с бисери и скъпоценни камъни“ и притежавал „много села и общини“⁷.

Така, дори и в изгнание, именитият български писател останал свързан със съдбата на репресираните от османските поробители свои сънародници. Своята обществена и книжовна дейност той подчинявал на нуждите на своя народ и така на дело, без шумни манифестации, давал израз на силно патриотично и народностно чувство, дори когато се заемал със сложни и твърде специфични творчески задачи, каквато е безспорно житието на Стефан Дечански, продукт на неговия изключителен талант. Последното е разгърнато около предварително изградената авторова концепция да се изгради образът на „съвършен християнски владетел, едновременно цар и смирен монах, багреносец и исихаст, държавен и църковен строител, и взрян в небесното царство отшелник“⁸. Това предопределя и крайната му тенденциозност.

Авторът сам признава, че е пренебрегнал съществуващите извори, въпреки, че ги познава. Тяхното тълкуване е целенасочено: „Други иначе говорят и всеки иска своето да утвърди. А пък аз, като се уповавам на мъченика, нито на едните, нито на другите ще изповядам благодатта, но надявайки се на неговата помощ към неговото похвално слово насочих повествованието“⁹, пише той.

Биографията на Стефан Дечански е изчистена от всички неблагоприятни моменти, хвърлящи сянка върху идеализирания му образ. Сръбският крал е освободен от отговорност във връзка с отрицателната му роля в политическите междуособици още по времето на баща му Милутин, а също така и за българо-сръбската война от 1330 г., която била безнадежден опит на българския владетел Михаил Шишман да противодействува на сръбското разширение в Македония.

Начинът, по който е предаден развоят на българо-сръбските отношения в началните десетилетия на XV в., налага да се подхожда много внимателно при използването на житието на Стефан Дечански като исторически извор за взаимоотношенията между Сърбия и България през разглеждания период. Всъщност неговите достойнства не се определят толкова от силата или слабостите на информацията, която то предоставя в тази насока, колкото от сведенията, които то съдържа за развитието на обществената мисъл на Балканите в началото на XV в. и някои нови моменти в културната история на полуострова.

Преживял разгрома на свободната българска държава, очевидец на победното шествие на османските турци на Балканите, Цамблак се стреми да достигне до дълбочината на явленията, да потърси причините за трагичната събития на полуострова. В тези свои търсения, той достига до извода, че за своята зловеща съдба, вина носят самите балкански държави, които не могат да преодолеят както собственото си вътрешно разпокъсване и духовно разединение, така и междудържавните противоречия и конфликти. Разединението на Балканите е основната причина за турските успехи според него. Всъщност, това е осъзнато и от самите османци, които по свидетелството на Ханс Шилтбергер, участник в кръstonосния поход срещу турците и пленен в битката при Никополо в 1396 г., сами казвали: че „са завладели християнските земи не благодарение на своята мощ и мъдрост, нито на своята святост и смирение, а благодарение на греховността и надменността, които царуват сред християните. Затова всемогъщият бог предопределил те да завземат земите на християните и да завладеят още, защото християните не съобразявали своето право със законите, духовни и светски“, „нито със заповедите на книгата „инджил“, нито веруюто, което Христос е определил“¹⁰.

Григорий Цамблак схванал ясно както характера, така и обхвата на центробежните сили на Балканския полуостров. Той разграничава две степени на разединение — на държавно и междудържавно равнище.

Използвайки конкретния епизод, свързан с потушаване на бунта, вдигнат от Константин, незаконен брат на Стефан Дечански, Григорий Цамблак си служи с думите на последния, за да изрази категорично отрицателното си отношение спрямо сепаратизма и кървавите междуособици за престола. Те въвличали в нежелателна намеса във вътрешните работи на балканските народи на чужденци, използвани като наемници против „своето отечество“ и водели до масовото и неоправдано физическо унищожение на „сънародници“¹¹, отваряйки пътя за безпрепятственото настаняване на нови завоеватели в собствените земи.

От същата позиция писателят критикува и осъжда балканските войни като братоубийствени и противоестествени, водещи до взаимно изтребване и намаляване на съпротивителните сили на балканските народи пред напора на османците.

Когато стигне до същността на проблемите, обаче, Цамблак в духа на патриотичните Евтимиеви традиции се стреми да предложи и конструктивни решения. Тази принципна позиция на представителите на Търновската книжовна школа ги отличава от византийската интелигенция от средата на XIV в. нататък; последната се стъписва пред трудностите и изпада в песимизъм, засилен фатализъм и убеждението, че от ударите на съдбата носеща злощастие не може да се избяга. Така тя не се оказва на нужната висота в моменти, когато империята се нуждае най-много от духовни водачи.

„Интелектуалците на късна Византия, отбелязва в тази връзка Игор Шевченко, били най-добри в критикуването, предупреждаването, предсказването и по-слаби в откриване на причините за събитията и в даване на конструктивни решения“. Те били „като щрауси, които крият главите си в пясъците на миналото имперско величие“¹².

Българската интелигенция, групирана в края на XIV столетие около книжовното средище в Търново, в противовес на византийските интелектуалци, остава дейна и енергична, тясно свързана с обществото и неговите потребности, търсеща пътища и средства за спасение на застрашената българска народност. Още патриарх Евтимий сочи пътя на въоръжения отпор като единственото ефикасно средство за реални промени на Балканите и отразяване на турската експанзия. Чрез Свети Иван Рилски, той съветва българският цар Иван Шишман да употребява богатството на държавата по най-целесъобразен начин за закупуване на оръжие и поддръжка на войска срещу нашествениците¹³.

Цамблак доразвива тази идея в унисон с промените в политическия живот на Балканския полуостров. Той разбира и отделните балкански държави да се справи с нашествениците след трайното завладяване на българските земи и изпадането на Сърбия във васална зависимост. Поради това книжовникът защитава идеята за балканско славянско единство на ортодоксална основа.

Мъчителният път към осъществяването на това единство минавал през вътрешното обединение на отделните балкански страни около силен владетел, с надзор върху всички държавни територии. Този владетел трябвало да бъде ревностен поборник на християнската вяра и непримирим враг на всички ереси, които рушат народното единство и с проповедите си срещу официалните църковни институции и ритуали, подпомагат успешната реализация на османската асимилаторска политика. Неслучайно старобългарският писател непрекъснато подчертава „ревността на Стефан (Дечански) към благочестието“, „ненавистта му към еретиците, „вярата му в Христа“ и желанието му да осигури мир на поданиците си чрез потушаване на бунта на брат му Константин. Целенасочена е и възхвалата на съзидателното дело на сръбския крал като ктитор на основания от него Дечански манастир и стремежът му да обедини сръбските земи и заздрави единството на държавата¹⁴.

Вътрешната консолидация на балканските държави, неподчинени все още на турците, е необходимо условие и първа стъпка по пътя на изграждане на общ славянски православен фронт срещу нашествениците. Неговото създаване трябвало да стане на основата на изживяване на старите противоречия. Затова Цамблак омаловажава сръбско-българския конфликт и даже обвинява Михаил Шишман като негов инициатор, без да отчита развитието на българо-сръбските противоречия в македонските земи.

Цамблак формулира и принципите, върху които трябва да се изграждат бъдещи балкански православно-славянски коалиции. Те трябва да се базират според писателя на пълното зачитане на суверенитета, етническата и културна самоопределеност на „сръбските и българските родове“, т.е. на българската и сръбската народности, взаимното уважение и доверие между тях.

Етническото разграничение, което авторът прокарва, е израз както на неговото собствено чувство за народностна специфика и различие от останалите, така и на утвърдения и станал традиционен за Балканите етнически принцип на разграничение на населението. Последният е в рязко противоречие с верския принцип на разделение на народите в османската империя на правоверни (мюсюлмани) и неверници (покорени балкански жители-християни). Този принцип се прокарвал от султанската власт с цел да се притъпи чувството за етническа, а от там и народностна самоопределеност и по такъв начин се улеснят усилията за асимилиране на новите поданици.

Съзирайки опасностите, пред които били изправени балканските народи за тяхното обезличаване, старобългарският писател си служи с точни езикови категории, носители на етнически характеристики като „сръбските“, „българските“ родове, „българският цар“, „сръбското господство“, както и с етнонима „българи“.

Сложността на взаимоотношенията между Стефан Дечански и Михаил Шишман кара Цамблак да критикува българския цар като инициатор на военния конфликт. Но той не е успял въпреки всичко да подтисне изблика на своето чувство на гордост като българин от „многого успехи“ и „царска слава“ на Михаил и огромната му войска, „подобно на вълнуващо се море“¹⁵.

В диалогът между сръбския крал и българския владетел, е залегнало политическото кредо на автора за необходимостта от промяна в политическия климат на Балканите и характера на международните отношения на полуострова на основата на общите проблеми и задачи, които стоели пред православните християнски и особено славянски народи с оглед на османската заплаха.

„Защо се мъчиш да погубиш българските и сръбските родове, нали имаш дела от своето наследство що Бог ти е дарил. Бъди доволен от своето, та да си добре, а не пожелавай чуждото, което Бог другиму е дарил, защото се противиш на Бога, като нарушаваш и оборваш нещата, що са от него добре разпределени. Ако ли пък си толкова военолюбив, насочи оръжието срещу варварите, а не срещу Христовите люде“, (т.е. православните сърби), съветва своя противник Стефан Дечански.

Григорий Цамблак е най-интересният писател и обществен деец в културния живот на Юго-Източна Европа в края на XIV и първите десетилетия на XV век. Идеите, на които той дава израз в написаното от него житие на Стефан Дечански, го издигат до нивото на най-напредничавите мислители на епохата. Цамблак не само преценява трезво променилата се обстановка на Балканския полуостров след падането на българската държава под турска власт, той предлага рационални решения за ликвидиране на османската колонизация. Неговите заслуги за развитието на обществената мисъл на Балканите, са все още недостатъчно оценени¹⁶.

БЕЛЕЖКИ

¹ Житие на Стефан Дечански от Григорий Цамблак, С., 1983, с.8.

² Русев, П., Давидов, А. Григорий Цамблак в Румъния и старата румънска литература, С., 1966.

³ Житие на Стефан Дечански, с. 8. Авторството на Цамблак на това житие е отхвърлена от Е. Паумов. Кем написано второе житие Стефана Дечанского, Славянский архив, Институт Славяноведения АН СССР, М., 1963, с. 60—73. Аргументиран отговор дава К. Мечев, Григорий Цамблак, С., 1969, с. 82—116; К. Мецев, Sur la paternité de la deuxième Vie d'Etienne Dečanski, Byzantinobulgarica, t. II, S. 1966, p. 303—321. Влиянието на Цамблак върху старата сръбска литература е отбелязано от редица сръбски учени. Вж: Ђ. Трифуновић, Емоционални механизми Цамблакових личности, Стара книжевност, Београд, 1965, с. 439—446; Р. Мариќковић, О месту Григорија Цамблака у српској книжевности, Търновска книжовна школа, т.1, С., 1974, с. 443—457.

⁴ Ем. Георгиев, Търновската книжовна школа и нейното значение за развитието на руската, сръбската и румънската литератури, Търновска книжовна школа, цит. съч., с. 76; Същият, Българската литература в общославянското и общоевропейско литературно развитие, С., 1973, с. 112.

⁵ П. Поповић, Стара книжевност, Београд, 1965, с. 431.

⁶ В. Сл. Киселков, Проуки и очерти по старобългарска литература, С., 1956, с. 246.

⁷ Стара българска литература, т. 4, Житиенписни творби, съставителство и редакция Климентина Иванова, С., 1986, с. 235.

⁸ Пак там, с. 590.

⁹ Житие на Стефан Дечански, с. 67.

¹⁰ М. Тодорова, Подбрани извори за историята на балканските народи XV—XIX в. С., 1977, с. 10.

¹¹ Стара българска литература, цит. съч., с. 232.

¹² I. Ševčenko, The Decline of Byzantium seen through the eyes of its intellectuals — DOP 1961, XV, p. 170, 186.

¹³ Стара българска литература, т. 4, с. 144.

¹⁴ Пак там, с. 227, 232, 233.

¹⁵ Пак там, с. 235.

¹⁶ За някои подробности вж. и И. Петкова, Григорий Цамблак и православиего на Балканите, С. 1996, с. 15 сл.